Eestlaste ajalooteadvus 18.–19. sajandil

ANTS VIIRES

Ajaloota rahvas

Eestlased jõudsid 18. sajandisse põhiliselt pärisoriste talupoegadena, kelle argielus valitses loodusliku töörütmiga seotud tsükliline ajataju. Aeg koosnes aastaajuti korduvatest ringidest, mis ikka ja jälle tagasi pöördudes määrasid ka inimelu olemuse ja sisu. Vastavalt valitses kogu elavas looduses ja inimeste elus tsüklilisus, vahelduv sündide ja surmade ahel, mida ülal taevas mõjukalt esitas kuu oma faasidega. Sellest ajatajust on ilusa pildi maalinud Lauri Vahtre oma uurimuses "Eestlase aeg" (1991, uustrükk 2000), seda on pikaajalise talupoegliku ajakäsituse alusena esile tõstnud Heiki Pärdi artiklis "Eestlaste maailmapilt XX sajandil. Talupoegliku ajakäsituse murenemine" (Akadeemia 2001, nr 1, lk 3–21). Euroopa keskaegse ajakäsituse põhijoonena on selle selgesti ära märkinud keskaja vaimulaadi tunnustatud uurijad Aron Gurevitš ja Jacques Le Goff.[1]

Lineaarne ajalookäigu jälgimine aastate loendamise ja nummerdamisega rahvasse ei puutunud, see oli vaimulike ja kroonikute kitsa ringi asi, millest suurt ei teatud. Aastad kerisid ennast edasi lihtsalt "ajastaiga", nagu ütleb see aasta lühenemata, veel tänini lõunamurdes tuntud nimetus. Sündisid ja surid mitte üksnes inimesed, vaid sündisid ja kadusid ka inimeluga seotud asjad. Nii jäidki elu vältel meelde mõned erilised sündinud asjad, sündmused, nagu neid ka nimetati. Eeskätt olid need tavalist elurütmi rängasti häirivad ja muutvad erakordsed sündmused: laastavad epideemiad, loodusõnnetused, näljahädad, sõdade rüüsted, sõjaaegadel maasse maetud rahapajad. Neist jutustati lastele ja lastelastele. Mida kaugemale minevikku nad kadusid, seda ebamäärasemaks muutus nende toimumise aeg – ennemuiste, vanasti, ükskord. Tegelikult oli kogu "vanasti" üks ebamäärane minevikuaeg, mis otsapidi võis ulatuda inimese enda noorpõlve, nagu osutab sõna kõnekeelne kasutamine veel nüüdki. Niisuguseid mälestusi, muistendeid kohtame hulgi meie hoolikalt kogutud rahvapärimuses, kusjuures need on valdavalt põimunud mütoloogilise mõtteloomega. Vestetakse katkust kui külast külla rändavast ja hävitust toovast muutlikust olendist, jutustatakse sõjapäevil rüüstavaist ebainimlikest koerakoonlastest, sissidest ja pardiajajatest, imepärasest pääsmisest nende küüsist, hukatusest järele jäänud ainsast mehest ja naisest, kes elu taasloovad. Seda laadi lood moodustavad põhiosa meie ajaloolistest muistenditest. Võib arvata, et oluliselt kajastavad need Liivi sõjaga alanud pikka laastavat sõdade ja hädade perioodi, mis pühkis meelest kõik eelneva.

Lähiajaloost ju oma kogemuse ja kuulduste põhjal midagi mäletati. 18. sajandil pidi rahval veel mingil määral meeles olema "vana hea Rootsi aeg", mida kõrvutati hilisemaga. Müüt sellest võis tasapisi võimendudagi. 1822 kirjutab Otto Wilhelm Masing (Maarahva Nädalaleht nr 3, lk 18): "Räägivad küll inimesed paljogi vana põlve, isiäranis Rootsi aja kiituseks; ütlevad, et sel ajal kõik väga hea, ja inimestel õlps ja ladus elo olnud; et rahval sel ajal ka paljo enam jõudu, ning kõikipidi inimesed paremad, ja elamine laiem olnud, kuida nüüd kõik nähtakse olevad. Aga see on teadmata rahva jutt, kes ei tea, mis ennemuiste sündinud, ehk kuida meie maa, ja meie rahvaga lugu olnud."[2] Küllap jäi mõndagi meelde ka 18. sajandi algul toimunud Põhjasõja sündmustest meie maal. Seda kinnitavad 1858. aastal Vastseliinas sündinud Hindrik Prantsule lapsepõlves vestetud vanavanemate mälestuslood kohaliku kiriku tapatalgus hävitamisest Põhjasõja ajal (1702), mis Prantsu meelest ajaloolistele faktidele päriselt ei vasta.[3] Samuti kinnitavad seda veel 19. sajandi lõpus üles kirjutatud muistendid omavahel võitlevate valitsejate Karl XII ja Peeter I Eestis viibimisest, mis aga on juba valdavalt fantaasiavärvinguga. Näiteks seob rahvapärimus Vana-Kariste Saapa priitalu teket venelaste eest põgeneva Karl XII-ga, tegelikult aga ulatub see talus endas hoolega hoitud dokumentide valgusel kaugele 17. sajandisse.[4]

On tuntud ju huvi ka kohalike erakordsete ehitiste, eelkõige kirikute kui usukultuse keskuste tekke vastu. Keskaegsete kirikuhoonete tegelik ehituskäik on aga ammu unustatud. Siingi läheb käiku mütoloogiline mõte. Räägitakse härjapaarist sobiva kirikukoha leidjatena, kuradi tempudest kiriku ehitamisel (mis päeval ehitatud, laguneb öösel), müütilistest ehitajatest eesotsas Saaremaa Suure Tõlluga, kes aga võib kiriku ukse ette veeretada ka kivimüraka, et rahvas sisse ei pääseks, jne.

Mõis on rahvapärimuses põrgule lähedane koht, mõisnikku võib võrrelda kuradiga, kurat näitabki ennast sageli mõisahärra kujul. Kuidas aga mõisa võim rahva üle tekkis, sellest ei teata midagi. Kehtiv ühiskondlik kord on Jumala seatud, nii õpetab kirik. Ei ole mälestusi sajandite tagusest võitlusest saksa sissetungijate vastu. Rahvasuus on küll säilinud kohalike muinaslinnade nimetused *maalinn* ja *linnamägi*, vähegi konkreetsemaid sündmuslikke pärimusi nendega seoses aga peaaegu ei ole.[5] Võib-olla meenutab muistseid lahinguid Suure Tõllu võimas võitlus sissetungivate vaenlastega, mis lõpeb tema pea maharaiumisega. Ent saarlased olid ka kõige visamalt vaba eneseteostust püüdlev osa meie rahvast. Hoopis ebamäärasemalt ja napimalt teatakse vesta mandri Kalevipoja võitlustest. Temaga seotud muistendite põhjalik uurija August Annist pole neist suutnud leida mingit "ajaloopära", mispuhul ta järeldab: "Polnudki ju need rahvajutud enam mingi ülimuskihi või sõjasangarite psüühi kajastused, vaid ainult maa ligi surutud orirahva omad, kelle poliitiline meel pea täitsa atrofeeritud ja kelle elutingimused juba lihtsalt ei lubanudki avaldada paindumatu eneseteostuse heroismi."[6] Siia see koer maetud ongi. Eestlastel puudus oma valitsev ülemkiht, kes oleks vajanud ja kandnud tõelist, lineaarset ajaloolist traditsiooni. Võib siis öelda, et pärimused sündinud asjadest "folkloriseeruvad" rahvasuus mõne põlvkonna vältel, mistõttu nende varal tegelikku ajalookäiku pole võimalik rekonstrueerida. Eestlaste teadmised omaenda ajaloost olid 18. sajandil peaaegu olematud või siis andsid mingi ebamäärase pildi peamiselt vaid rahvast tabanud suurtest õnnetustest. Teisalt

[1] Vt nt Aron Gurevitš, Keskaja inimese maailmapilt. Tallinn, 1992; Jacques Le Goff, Keskaja Euroopa kultuur. Tallinn, 2001.

[2] Siin ja edaspidi on kõik vanas kirjaviisis trükitud pealkirjad ja tekstid loetavuse huvides edasi antud uues kirjaviisis.

[3] Hindrik Prants, Minu elukäik. Mälestusi ja pärimusi. Tartu, 1937, lk 7–13.

[4] A. von Dehn, Ueber das Freigesinde Kuiwsapa unter dem publ. Gute Alt-Karrishof im Hallistschen Kirchspiele. – Das Inland 1860, nr 13, vg 258–264.

[5] Eerik Laid, Eesti muinaslinnad. Tartu, 1923, lk 5–6, 44–47.

[6] August Annist, F. R. Kreutzwaldi "Kalevipoeg". Esimene osa: Kalevipoeg eesti rahvaluules. Tartu, 1934, lk 209.

tungis rahva teadvusse sakraalne ajalugu, Piiblilugu, lood sündinud asjadest kuskil kaugel maal ja kaugel ajal, mis kummalisel kombel osutusid tähtsateks tänapäevalgi, siinsamas Eestimaal, omaenda talupoeglikus elus. Mis õpetasid elama Jumalale ja kaasinimestelegi meelepärast elu. Neid teadmisi levitati suusõnal jumalateenistustel ja algava kooliõpetuse raamides, neid hakkas rahva hulka aina enam tulema ka trükisõna vahendusel. See piiblilooline ajaloosuund avaldas ennast eestikeelses trükisõnas aina külluslikumalt vähemasti kuni 19. sajandi keskpaigani. Lisaks Piibli ja Uue Testamendi korduvatele väljaannetele vesteti sellest kooliõpikuis ja rohkeis laiemaks lugemiseks määratud ümberjutustustes. See tõi iga keskmise eestlase teadvusse Piibli sündmused maailma loomisest ning Aadamast ja Eevast kuni Jeesuse Kristuse ning apostlite tegudeni. Mingil määral pidi see õpetama ka lineaarset ajalootunnetust. Piiblilooga haakub lähedalt ka ainulaadne ajalooraamat varases eestikeelses trükisõnas, 1701 – seega siis varsti pärast Narva lahingut – Tallinnas välja antud "Jerusalemma Linna hirmsast Hukkasaamisest / kumb neljalkümnel Aastal pärast Christuse Taiva minemist on sündinut" (30 lk), mis lõpeb ajakohase, kuid tulemusteta jäänud moraaliga: "Seeperast pidagem Jerusalemma Linna Erahävitamist alati Meeles / jetkem Patotegemist maha / ja pöörkem keikest Südamest Jumala poole / ja palukem ikka / et see armoline Jumal nink Issand selsinasel hädalisel Ajal meid ja meie Maad niisuguse hirmsa Sundmise eest armolikolt hoidko / meie Issanda Jeesuse Christuse perast. Amen." Märgime selle siinkohal ära ja pöördume tagasi eestlaste oma ajaloo küsimuste juurde.

Lineaarse ajateadvuse teenistuses olid ka trükitud kalendrid, mida juba mõnda aega ilmunud saksa kalendrite eeskujul hakati 1720. aasta paiku ka eestlaste tarbeks välja andma.[7] Tallinnas järjestikku Köhleri, Lindforsi ja Minuthi trükikoja poolt välja antud "Eesti-Maa Rahva Kalender", mis kuni 18. sajandi lõpuni jäi ainsaks eestikeelseks kalendriks, avaldas usutavasti juba algusest peale paralleelse saksa kalendri eeskujul tiitellehe pöördel pealkirjastamatult tähtsamate ajaloosündmuste lühikese loendi, milles osutatakse, kuipalju aastaid on igaühest möödunud. Toon siin selle mulle kättesaadavana olnud vanimast, 1737. aasta kalendrist:

Pärast seda kallist Jeesuse Kristuse sündimist

on tänavo se	1737. aasta
Pärast maa-ilma loomist	5737
Pärast Luteruse õige Uso Ülesvõtmist	220
Pärast vana katko	80
Pärast teist katko	27
Pärast meie armolisema Keisri ja Suure Praua ANNA JOANNOVNA Sündimist	41
Pärast seda kui ta hakand valitsema	8

Märkigem, et esimene ja kaks viimast sündmust on tähtsamatena trükitud punasega. Nii jääb see kogu sajandi vältel. Keisrite vahetumisel kaob eelmine ja astub asemele uus. Sama traditsioon valitseva keisri osas jätkub ka 19. sajandi kalendreis.

1752. aasta kalendris on kahe katku vahele lisandunud:

Pärast seda kui vägi Pranburgi läks	73
Pärast seda kui Toompä põlend	68
Pärast seda suure nälja hakatust	57

Seega olid kohalikest sündmustest arvel vaid häda toonud katsumused. Siia kuulus ka väe Pranburgi (Brandenburgi) minek, s.o Rootsi ja Brandenburgi sõjas aastal 1678 Liivimaalt 12 000-mehelise abiväe värbamine ja Saksamaale saatmine, mille käigus rahvas sai palju kannatada ja hukkus suur osa väest.[8] Seegi ränk ajaloosündmus oli jätnud rahvapärimusse oma jälje. Samasisulisena jätkus ajaloosündmuste loend veel aastakümneid.

Äratab tõsist tähelepanu, et Köhleri paralleelse ja muidu väliselt samasuguse saksakeelse kalendri ajatabeli sisu on oluliselt teistsugune. Näiteks 1752. aasta "Ehst-Liefländischer Allmanach" annab alguses ja lõpus küll samad

[7] Eesti kalendrite ajaloost vt lähemalt Endel Annus, Eesti kalendrikirjandus 1720–1900. Tallinn, 2000, 197 lk.

[8] Vt Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Tartu, 1940, lk 197.

'Pärrast sedda kallist JEsusse Kristusse sündimist on tännawo se 1772. aasta.
Pärrast ma-ilma lomist 5772
Pärrast Lutterusse õige Usso üllestõtmist 255
Pärrast wanna katko 115
Pärrast sedda kui wäggi Pranburgi läks 93
Pärrast sedda kui Toompä põllend 88
Pärrast sedda sure nälja hakkatust 77
Pärrast teist katko 62
Pärrast mes armollisema Keisri ja Sure Praua KATARINA sündimist 47
Pärrast sedda kui ta hakkand wallitsema 16
Pühha Päwa märk
Joulo ja Wastlapäwa wahhel on 9 Päddalat ja 2 Päwa.
Märkide selletaminne.
Noor ku.
Essimenne werendel.
Täis ku.
Wilnme werendel.
Hea aadrit lasta.
Hea kuppo lasta.
Hea arstimisse rohto wõtta.
Hea külwada ning istutada.
Hea lapsi wõõrutada.
Sedda, mis pikkaliste peab kaswama.
Hea puid raluda hone tarwis.
Ahjo tarwis.
p. pärrast.
p. l. pärrast lounat.
e. l. enne lounat.
P. Pühha.

Ajalootabel Lindforsi "Eesti-Maa Rahva Kalendris", 1772.

sündmustepaarid ja lisaks ka Lutheri reformatsiooni, muus osas aga esitatakse andmeid veeuputusest, antiikajaloost ja raamatutrükkimise algusest, mida eestlaste jaoks pole peetud oluliseks. Kalendritegija ilmselt leidis, et maarahvale on tähtsad need sündinud asjad, mis rahvapärimuses on kinnistunud, s.o kohalikud suured õnnetused.

Kui 18. sajandi lõpuaastail alustas Tartus Grenziuse trükikoda oma "Eesti-Maa Rahva Kalendri" väljaandmist, siis oli selle ajatabel lähedane Tallinna kalendri omale. Kui näiteks 1798. aasta kalendris leidub 9 nimetust Tallinna kalendri 10 vastu, siis 8 neist on kattuvad. Sealjuures on aga viiest kohalikust sündmusest nimetatud vaid kolm kõige rängemat – kaks katku ja suur nälg –, kuna ära on jäetud väe Pranburgi minek ja Tallinna Toompea põlemine. Lisatud on aga saksa kalendreis tavaline raamatutrükkimise algus. Algusest peale kalendrite juurde kuulunud tekstilisa sisaldas peaaegu 18. sajandi lõpuni vaid Vana Testamendi ümberjutustusi (mis paralleelselt välja antud saksa kalendreis hoopis puuduvad), aidates nii omalt poolt levitada Piiblilugu. 1771.–1775. a kalendrilisas vesteti küll vaheldusek tolleaegse Vene-Türgi sõja (1768–1774) sündmustest ja "Pujatsevi" "mässamisest" Venemaal, mille mahasurujate hulgast alles Jaan Kross avastas ka ühe eestivenna. Sel moel andsid kalendrid maarahvale juba mõningat uuematki ajaloolist teadmist, seda enam, et vanad kalendrid püsisid rahva hulgas kahtlemata pikka aega lugemisvarana.

Tuleb veel mainida, et juba 18. sajandi algupoolel avaldati siiski ka esimene lühivisand maarahva ajaloost. See leidub eestikeelse Piibli esimese trüki (1739) arvatavasti Anton Thor Helle kirjutatud saatesõna "Armas Maa-Rahvas ja sõbrad!" paaril esimesel leheküljel, kus mõne sõnaga tutvustatakse ristiusu tulekut ja levikut eestlaste hulgas: "Nii paljo on vanust aegust teäda, et teie vanemad enam kui pool kolmat tuhat aastat siin maal kui paganad elanud, ja ep ole seda tõsist Jumalat, ega oma igavese õnnistuse teed tunnud, kui Jumal kuue saa aasta eest moned saksa-rahva sugust seie maale saatnud, kelle seast üks õige ja vaga mees Meinart nimi, esimene piiskop siin maal olnud, kes Jumala juhatamise läbi püha ristiõpetust teie vanemile on kuulutanud. Seesama piiskop oli lahke ja tasase meelega mees, ja kelle südamed kihvati, need on hea meelega Jumala sana ja õiget usko vastavotnud ja vale usko mahajätnud. Aga need teised, kes pärast teda tulid, votsid omad asjad teist viisi ajada, ja tahtsid vägivaldsel viisil rahvast sundida oma noud mööda, et nemad pidid püha

risti usko heitma. /—/ Nemad ristisid rahvast, käsksid neid pihtile ja Jeesuse lauale tulla, ja õpetasid neid muud eba-uso kombed. Pühast kirjast ei olnud ühtegi näha, ja pühast risti-õpetusest ei saand suurt enam kuulda, kui aga seda, mis kirikus ladina keele loeti. Selle pärast jäid teie vanemad oma südame rumaluse sisse pärastki nenda kui enne, et Jumala sana valgus neil puudus, ja kasvatasid omad pagana eba-usud ja viisid, ja segasid neid väljaspidiste risti-inimeste kombedega. /—/ Nenda oli see lugu teie vanematega neli sada aastat. Sel ajal oli neil mito sõda ja taplemist nii hästi isekeskes kui ka nendega, kes seäl ümberkaudo nende raja peäl elasid, ja muud rasked nuhtlused liikusid siin maal." Järgneb ootuspärane viide Lutheri reformatsioonile: "Kahe saa aasta eest hakkas suurem valgus risti-rahva seas tõusma, ja armoline Jumal laskis seda ka kaugelt seie maale paista /—/ moned raamatud trükiti, et vaesed talopoja rahvas neist pidid abi saama oma suure rumaluse vasto: vana ja noort rahvast hakati kiriko juures selgemine ja paremine õpetama, kui vanast. /—/ Mitmesugused, sõa, katko ja nälja nuhtlused käisid ka siin maa peäl teie vanemate uskmata meele pärast." Edasi vestetakse lühidalt pühakirja eesti keelde tõlkimise käigust, mille olulised sündmused toimusid "kümme aastat pärast kolme aastast suurt nälja-aega, ja kuus aastat pärast selle suure sõa hakatust, viis aastat pärast katko" jne.

Seegi tekst arvestab ilmselt rahva tolleaegset ajalooteadvust, rääkides kauge mineviku esivanematest kui lihtsalt vanematest, hoidudes sündmuste dateerimisel aastaarvudest ja viidates veel mälus püsivaile suurtele hädaaegadele. Teisalt esitati siin üldjoontes juba ajalooskeem, mis järgmise sajandi algupoolel kujunes valitsevaks. Sama saatesõna juhatas Piibli sisse kõigis Eestis trükitud väljaannetes alates teisest trükist 1773 kuni 20. sajandi alguseni välja, minnes sel moel kümnetes tuhandetes eksemplarides rahva hulka.

Kristlik pimedusest valguse poole mineku skeem

Pöördugem nüüd tagasi kalendrite kronoloogiliste ajatabelite juurde, mis 18. sajandil tavaks saanud kujul jätkusid ka 19. sajandi alguskümnendeil, Tallinnas 1805 alustatud Gresseli "Eesti-Maa Rahva Kalendris" koguni 1860. aastani. Teistes kalendrites hakkasid muudatused toimuma 1820. aastail, kajastades mingil määral baromeetrina eeskätt muudatusi rahvavalgustajate vastavates taotlustes, kuid selle tulemusena ka rahva ajalooteadvuses. Laiemat tähelepanu hakkas leidma nii Venemaa kui ka kohalik ajalugu.

Vastavad täiendused tõi esimesena sisse Schünmanni "Tarto maa-rahva Kalender" 1821, kus ilmusid Moskva ja Peterburi linna rajamine, esimese hõberubla vermimine Moskvas, Liivimaa Venemaaga ühendamine 1710 ja Tartu ülikooli asutamine 1802. Hoopis suuremad muudatused ilmnesid O. W. Masingi toimetatud "Maarahva Kalendris" (Pärnus 1823–1824, Tartus 1825–1826), kus olid välja heidetud katku- ja näljaajad ning rõhk pandud kõige uuemale ajaloole. Ka sai ajatabel esmakordselt oma pealkirja, õieti koguni kaks: kõigepealt "Aja-arv", mille järel esitati maailma loomine ja Kristuse sündimine, edasi "Arv sündinud asjust", mis algas Peterburi rajamise ja meie maa Vene riigi külge liitmisega, misjärel oli sisse võetud rõugepaneku algus, "vanad" rõuged 55 aasta eest, "uued" rõuged 20 aasta eest, Tartu "suure-kooli" asutamine 21 aasta eest, millele järgnesid Napoleoni Moskvas-käik (1812) ja tema vangivõtmine (1813), talurahva pärisorjusest vabastamine Eestimaal (1816) ja Liivimaal (1819) jm lausa kaasaegsed sündmused sise- ja välismaal.

Sellisena jäi Masingi kalender erandlikuks, kuid järgnevates Tartu kalendrites sai kindlaks tavaks esitada tähtsamaid sündmusi Venemaa ja Eesti ajaloost. Näiteks Schünmanni 1833. aasta "Tartu maa-rahva Kalendri" "Aja nink Keriko arv" sisaldas Vene ajaloost ristiusu alguse, Moskva asutamise, Venemaa ühendamise Moskva alla, esimese hõberubla vermimise Moskvas, Peterburi asutamise ja Poolamaa liidendamise, kohalikust ajaloost Tartu asuta-

Märkide selletamine.

Noor=ku. Täis=kü.

Essimene werend. Wiimne werend.

p. pärrast. e. l. enne lõunat.

p. l. pärrast lõunat. P. Pühha.

Von dem Ehstländischen Evangelisch-Lutherischen Consistorio wird hierdurch attestirt, daß in nachstehenden Kalender-Aufsätzen, nichts wider die heilige Schrift und die symbolischen Bücher der Evangelisch-Lutherischen Kirche enthalten ist. — Reval, Dom, den 4. September 1859.

Gebhardt, Assessor Consistorii.

No. 270. (L. S.)

Rud. Hörschelmann, Secr.

Der Druck dieses nur in den Ostseegouvernements abzusetzenden Kalenders wird unter der Bedingung gestattet, daß nach Beendigung desselben der Abgetheilten Censur in Dorpat die vorschriftmäßige Anzahl Exemplare zugestellt werde. — Dorpat, den 22. September 1859.

Abgetheilter Censor de la Croix.

No. 90. (L. S.)

RE p. 752. ENSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogu Rar

	3
Pärrast meie kalli Jõsanda Jesusse Kristusse sündimist on tännawo aasta	1860
Pärrast mailma lomist	5809
Pärrast Tallinna üllesehhitamist .	641
Pärrast Lutterusse öige usso ülleswõtmist	343
Pärrast wanna katko	203
Pärrast sedda, kui wäggi Pranburgi läks	182
Pärrast sedda, kui Toompä pöllend .	176
Pärrast sure nälja hakkatust . . .	165
Pärrast teist katko	150
Pärrast meie sure armolise Keisri Herra **Aleksander Nikolajewitsi** sündimist	41
Pärrast sedda, kui ta hakkas wallitsema	5

Jõulo= ja Wastla=päwa wahhel on: 7 näddalat 4 päwa.

Ajalootabel Gresseli "Eesti-maa rahva Kalendris", 1860.

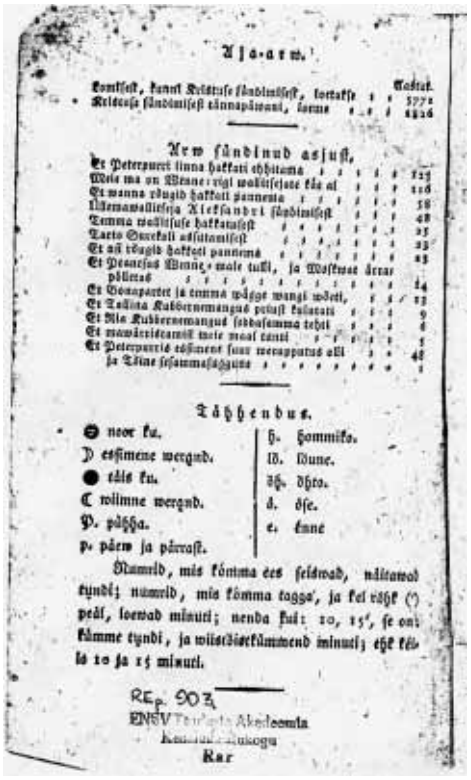

Aja-arw.

Lomisest, kunni Kristuse sündimisest, tortakse . . . Aastat. 5772
Kristuse sündimisest tännapäiwani, lorme . . . 1826

Arw sündinud asjust,

Et Peterpuerit linna hakkati ehhitama . . . 123
Meie ma on Wenne=rigi wallitsejate kätte al . . 116
Et wanna rõugid hakkati panemata 56
Üllemawallitseja Aleksandri sündimisest . . . 48
Temma wallitsuse hakkatusest 37
Tarto Suurkoli asutamisest 33
Et all rõugid hakkati pannema 25
Et Peterpuris essimene suur werepatus oli . . 14
Et Bonapartet ja temma wäge wangi wõeti, . . 13
Et Tallina Kubbermemangus peinst kuluneti . . 9
Et Ria Kubbermemangus sõdasemma tehti . . . 6
Et mawärskeamist meie maal tänni 5
Et Peterpurris essimene suur werepatus oli . . 48
ja Tõine sesammasugune 1

Tähhendus.

☉ noor ku.	h. hommiko.
☽ essimene werend.	lõ. lõune.
● täis ku.	õh. õhtu.
☾ wiimne werend.	ö. öse.
P. pühha.	e. enne
p. pärn ja pärrast.	

Numerid, mis kõmma ees seiswad, nätawad tundi; numerid, mis kõmma tagga, ja kel rähk (') peäl, loewad minuti; nenda kui: 10, 15', se on: kümme tundi, ja wiisteistkümmend minuti; ehk kella 10 ja 15 minuti.

RE p. 903 ENSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogu Rar

Ajalootabel O. W. Masingi toimetatud "Maarahva Kalendris", 1826.

Aja-arw.

Ma-ilma lomisest arwatas	5786	aastaiga.
Jõsanda Jesusse Kristusse sündimisest .	1837	—
Tarto-linna eddimetsest ehhitamisest . .	807	—
Kui tõtiusk lõunamaa-mäe tulli . . .	639	—
Lutterusse öige usso üllesmõtmisest . .	320	—
Kui Lutterusse öige usso üllesmõtmine lõunamaa-mäe tulli	315	—
Kui Peterburi-linna nakkati ehhitama .	134	—
Kui meie ma Wennemägi wallitsusse alla sai	127	—
Wõro-linna ehhitamisest	52	—
Mõne Keisri-herra Nikolai Pawlowitsi sündimisest	42	—
Tarto surekoli säädmisest	35	—
Kui Pranesus Wenne-mäe tulli, nink pallanu Moskwa linast mõija oeti	25	—
Kui lõunamaa-maal peinst kululeti . .	18	—
Kui meie armolik Keisri-herra Nikolai Pawlowitsi nafsi wallitsema . .	12	—
Kui se perrawenne suur henge kirjutamine meie maal alli	3	—
Kui Jummalo-arjust kerkun wasse kerko-sõdusse perra nakkati pidama	3	—

Kalendri-tähte sellataminne.

● noor ku.	n. nädal.
☽ eddimenne werand.	k. kel.
☉ täis ku.	t. tund.
☾ perramenne werand.	m. minuti.
P. pühha.	e. k. enne keskpäewa.
p. perrast, nink=päiw.	p. k. päle keskpäewa.

Kats eistikest (**) päiwa arwo man nõutwa, et om kunninga- wai kerko-pühha, mes kerkun pühhendetas. Üks eistikene (*) päiwa arwo-tähhe een nõutap, et kohhus sõratsel päiwal ei peta.

ENSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogu Rar RE p. 904

Ajalootabel Schünmanni "Tarto- ja Võro-maa rahva Kalendris", 1837.

mise (1030), luteriusu tuleku, katku- ja nälja-ajad, Liivimaa Venemaaga ühendamise, Tartu suurtulekahju (1875), Tartu ülikooli taasrajamise ("Sest saani kui Tarton suur kool vastsest säeti") ja Liivimaa talurahva pärisorjusest vabastamise. Üldse oli tabelis 23 aastaarvu. Sisus oli edaspidi kõikumisi (nt võeti 1834 tabelisse ka Tartu ülikooli esimene asutamine 1632), kuid üldine suund oli selge – püüti esitada Vene riigi ja kohaliku ajaloo tähtsamad arenguloolised sündmused, kusjuures varem kesksed osutused katkule ja näljale peatselt (1837) hoopis kadusid. Küll aga säilisid need kindlalt muidu sisult lähedases Pärnus Bormi trükikojas 1845 alustatud "Maa-rahva Kalendri" ajatabelis "Mõne sünduse mälestus ja arv", mis väheste täiendustega uuema ajaloo osas püsis ühetaolisena kuni 1890. aastateni. Märgatavalt tagasihoidlikum oli Tartus 1845 Laakmanni trükikoja alustatud "Maa-rahva kasuline Kalender". Selle "Sündinud asjade ajaarv" sisaldas kuni 1866. aastani muutumatult vaid 12 nimetust, kuhu kohalikust ajaloost kuulusid Tallinna ja Tartu linna rajamine, Eesti Vene riigiga ühendamine, Tartu ülikooli taasasutamine ja "uute" rõugete paneku algus.

Tallinnas Minuthi käest 1821 Dullo trükikojale (ja 1830 Lindforsi pärijatele) üle läinud "Eesti-Maa Rahva Kalender" uuendas traditsioonilist ajatabelit 1829, võttes tarvitusele pealkirja "Sündind asja ajaarv" ning lisades sinna Tallinna ja Peterburi rajamise, Eesti ühendamise Vene riigiga, Tartu ülikooli asutamise (1802), "uute" rõugete paneku, Prantsuse Moskvas käimise ning talurahva pärisorjusest vabastamise Eesti- ja Liivimaal. Seegi ajatabel täienes edaspidi järk-järgult põhiliselt kodumaiste sündmustega, nii et sisaldas näiteks 1863 (nüüd nimetusega "Aastaid arvatakse tänavu") 27 nimetust. Nagu eespool märgitud, pidas kõige visamalt vanast kinni Gresseli "Eesti-maa rahva Kalender", mille 18. sajandi traditsioone jätkav ajatabel alles 1861 muutus mõneti täielikumaks ja sai ka pealkirja "Ajaarv sel aastal". Tallinna kalendriteski püsisid kuni 19. sajandi lõpuaastateni edasi mõlemad katkud, suur nälg, Toompea põlemine ja isegi väe Brandenburgi minek, osutades kalendritegijate teatavale vanameelsusele.

Kalendrite kronoloogilised tabelid olid vaid üks näitaja eestlaste ajalooteadvuse muut(u)misest 19. sajandi jooksul. Ajaloosündmustest jutustamine kalendrilisades ja tasapisi ilmlikumaks muutuvas muus eestikeelses trükisõnas annab sellest hoopis selgema sisulise pildi. Sealjuures tuleb silmas pidada, et maarahvale neis küsimustes kirjutajad olid kuni 19. sajandi keskpaigani veel suurelt osalt kohalikud saksa pastorid, mis seletab nii mõndagi nende sisus, kas või esitatavate faktide valiku.

Igal juhul jääb trükisõna kogu 19. sajandi vältel põhiallikaks rahva üldise ajalooteadvuse üle otsustamisel, seda enam, et eestikeelsed trükised olid kogu sajandi vältel peaaegu sajaprotsendiliselt määratud laiale lugejaskonnale, maarahvale sõna otseses mõttes. Keskmise eesti lugeja silmis aga oli trükisõna autoriteet veel 20. sajandi algulgi kõrge. Mis trükituna silme ette tuli, see pidi tõele vastama. Eestikeelsesse kooliõpetusse hakkas ajalugu eraldi õppeainena jõudma alles 19. sajandi keskpaiku (kihelkonnakoolides), ja sedagi veel üsna pikka aega üldajaloona, kus Eesti ajaloost oli vaid möödaminnes juttu. Olenes muidugi õpetajast, mida ja kui palju ta õpilastele oma rahva ajaloost rääkis. Enamasti pakkusid sellekski materjali omakeelsed trükised.

19. sajandi algul hakati maarahva silmaringi avardama esialgu kõigepealt geograafiliste teadmiste kaudu. Nii sisaldab Vastseliina õpetaja George Gottfried Marpurgi kooliõpikuks mõeldud tartumurdeline "Veikene opetuse nink lugemise Raamat" (Tartu, 1805, 137 lk) muu hulgas ka peatükid ("Kõned") "Livlandi nink Eesti-maast", "Venemaalt", "Ilma-maast nink esiäralikult Europast", kus tehakse ka mõned ajaloolised vihjed. Näiteks osutatakse, et kõige vanem linn Liivimaal on Tartu, mille aastal 1030 on "pohjandanu" suurvürst Jürjev Jaroslav.

Ajaloo valdkonnast tuletab eestlaste muistset paganausku ja ristiusustamist maarahvale trükisõnas pisut pikemalt meelde Pärnu praost ja Halliste-Karksi pastor Karl Berg oma raamatus "Õnsa Luteruse elo" (Pärnu, 1818, 55 lk). Selle lõpp-peatükis "Mis ajal ja kuida viisi on õige Jumala tundmine siia meie maale tous-

nud?" osutab ta Piibli eessõna vaimus 1158 Liivimaale ilmunud saksa kaupmeestele, kelle järel tulnud "õige ja vaga munkas" Meinart "püüdis tasase meelega rahvast Jumala poole pöörda; aga Pertold ja ligi keik muud tema järgmised õpetajad ja piiskopid tahtsid vägivaldsel viisil rahvast oma noud mööda sundida, et nemad pidid püha risti usko heitma". Pealegi tuli paavstist ainult suur ebausk ja kirikus ladina keeli lugemine. "Nenda jäid selle põlve rahvas, kes aga nime poolest risti-inimesed olid, oma rumaluse sisse, ja kasvatasid omad pagana eba-usud ja viisid, ja segasid neid väljaspidise risti-inimeste kombedega" (lk 51–52). Alles 1522 Liivimaale jõudnud Luteruse õpetus tõi meile õige usu, mille levikut pikk sõdade ja segaduste aeg pidurdas. Rootsi ajast peale jõudis jumalasõna maakeeli suusõnal ja trükitult kindlamini rahva hulka. Nagu näeme, ilmuvad ajalootekstidesse nüüd esmakordselt aastaarvud. Muide, ka Piibli 1835. aasta väljaandes lisandusid 1739. aasta eessõnale joonealustes mõned aastaarvud.

1822 alustab Otto Wilhelm Masing oma Maarahva Nädalalehes pikemat juttu "Meie maa ennemuistsist asjust" (nr 2–4, lk 14–15, 18–31), rõhutades kohe algul, et "Meie maa õnnis põlv hakkas sest ajast, mil ta Vene Riigi valitseja käe alla sai", s.o aastast 1710. Pärast viidet Lutheri õigele usule osutab ta ka saksa kaupmeeste tulekule 1158 ja Riia linna asutamisele ning esitab seejärel esmakordse ülevaate "meie maa rahvast ja tema viisidest" enne ristiusustamist, "neistsinatsist pimeda aja asjust", mil "*Toor* oli ülem kõigist jumalatest", kelleks olid "kodo ehk maja vaimud, õue vaimud, välja vaimud, maa vaimud, metsa ehk raja Jumalad, keda hallijaiks hüüdsid, ja vee Jumalad ehk näkid" jt. Lätlastega oli maarahval kogu aeg vastastikku löömist. Sõdija rahvana meie esiisad tütardest "suurt lugu ei pidanud, vaid neid kõhe pärast sündimist metsa viskasid, ehk neid jõkke uputasid, kuida meie koera kutsikate ehk kassi poegadega teeme, kui neid liiaste sünnib". Niisugune oli paganuse pimedus, kuigi välise elu asjad, näiteks elumajad, olid üsna lähedased tänapäevastele. Kirjelduse lõpus on märge "Jäeb poolele", loole aga enam järge ei tule. Kas keelas tsensor edasise kirjelduse maa vallutamisest sakslaste poolt? Ka vestab Masing oma lehes pikemalt Tartu ajaloost (1821, nr 6, lk 41–47), Narva linna ajaloost ja eriti Narva lahingust 1700 (1821, nr 30–31, lk 236–247) ning kirjeldab loos "Vana põlve aeg ja tänine aeg" (1825, nr 50–52, lk 398–422) Rootsi-aegsete nõiaprotsesside koledusi. Pika ja põhjaliku ülevaate annab ta lähiminevikus toimunud ja kindlasti ka meie kodumaad tõsiselt ärevile viinud Prantsuse Moskvas käigust sellest kümne aasta möödumise puhul (1822, "Mälestamised", nr 12–13, lk 90–104; "Mälestamised Prantsuse sõa ajast", nr 36–39, lk 287–310).

Lisaks eelmainituile väärib veel nimetamist Masingi toimetatud "Maarahva Kalendris" 1823–1825 avaldatud pikem kirjutis "Peeter I. Vene-riigi Ülemvalitseja, kes esimesest ennast Keisriks nimetas", milles kirjeldatakse uuesti Narva lahingut ja ka järgnevaid Põhjasõja sündmusi meie kodumaal. Peeter I ja tema teod Eesti- ja Liivimaal pälvisid edaspidigi korduvalt huvi, leides ka eraldi raamatus pühitsemist. See oli Laiuse kihelkonnakooli õpetaja ja köstri Wilhelm Carl Heinrich Nieländeri kirjutatud "Peeter I, Vene-riigi Keiser, keda tema töö ja tegemise pärast "suureks" hüiti" (Tartu, 1854, 72 lk; uustrükid 1855 ja 1866). Seda laadi esitused võisid omalt poolt toetada ka rahva pärimusteadete püsimist Peeter I kohta.

1820. aastail oli Masing praktiliselt ainus autor, kes Eesti ajaloost rahvale midagi lähemalt kirjutas. Meenutagem, et Masing oli 1820. aastail ka see, kes oma kalendris radikaalselt senist traditsioonilist ajatabelit muutis. Nii tõi ta oma lugejate ajalooteadvusse selgeid uusi jooni, mida oluliselt varjundas tema kui luterliku õpetaja ja ratsionalistliku mõtleja hoiak. Temaga algas ka läbi kogu 19. sajandi eesti avalikkuses alatasa korduv riigitruu rõhutamine, et meie maa liitmine Venemaaga eelmise sajandi algul tõi meile õnnistusrikkalt kaasa pika rahuaja.

Jätkus ka põlisele rahvapärimusele lähedane suurte hädade ja õnnetuste meenutamise liin. Gresseli "Eesti-Maa Rahva Kalendris", mis ju eriti kaua säilitas vana traditsioonilise ajalootabeli, avaldas 1830. aastail seda toimeta-

nud tuntud estofiilne literaat, Kadrina pastor Arnold Knüpffer tabelis esitatud sündmuste selgitamiseks 1832–1835 pikad asjalikud ülevaated katkuepideemiatest Eestis, väe Pranburgi minekust ja Tallinna Toompea põlemistest. Meie maal olnud katkudest rääkis 1860. aastal ka "Maarahva kasuline kalender" ja 1883 meenutas M. J. Eisen "Isamaa kalendris" suurt näljaaega. Veel ühe häda ja hävituse loona, 1701 avaldatud Jerusalemma hukkasaamise loo omalaadse kauge paralleelina tuleks ära märkida Muhu köstri ja koolmeistri Carl Wilhelm Freundlichi mingi saksa algteose järgi tõlgitud "Siin on Magdeburgi-linna hirmsast ärarikkumisest" (Pärnu, 1837, 16 lk), milles vestetakse 30-aastases sõjas 10. mail 1631 toimunud Magdeburgi linna rüüstamisest ja hävitamisest Tilly vägede poolt, sidudes seda sügava luterliku moraali lugemisega. Raamatukese loetavusest räägivad uustrükid aastatest 1843 ja 1848. Masingi Prantsuse Moskvas käigu lugu jätkas süvendatult "Vene Süda ja Vene Hing. Suve Jaani mälestamised Vene ja Prantsuse sõast" (Pärnu, 1841, 205 lk). Eessõnas rõhutatakse, et raamat vestab sellest, "kuida meie naabre rahvas, Venelased, meie vennad ja kaa-alamad /—/ nii vahvaste kurja ja kautava vaenlase vasto seisid, ja meie raho, meie elo, meie naesed ja lapsed, meie elomajad ja kõik mis meil on, oma verd valades hoidsid". Ja lõpetatakse: "Kas siis meie mehed mitte seesugused ei peaks olema? – On vist! Aga kes kuulutab meile seda. – Vene rahvas isi räägivad ja kiidavad, et meie mehed head soldatid, julged ja vaprad ja igapidi auväärt mehed on." Sellelgi raamatul oli menu: ilmus veel mitu väljaannet (1844, 1869 ja 1898). Ühe vapra ja auväärt eesti sõjamehe tegudest 18. sajandi lõpul Vene-Rootsi sõja päevil aga räägib rahvale sama Suve Jaani "Luige Laus" (Pärnu, 1843, 2. trükk 1870).

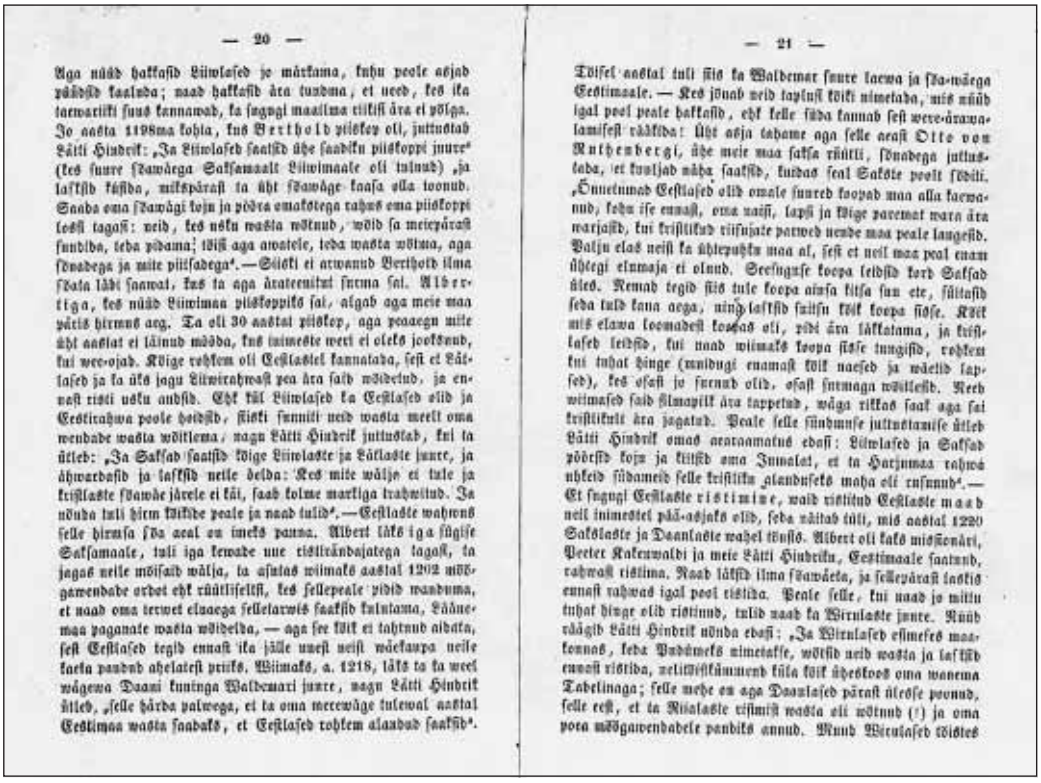

— 20 —

Aga nüüd hakkasid Liiwlased jo märkama, kuhu peale asjad püüdsid kaaluda; nad hakkasid ära tundma, et need, kes ika taewariiki suus kannawad, ka sugugi maailma tiikisi ära ei põlga. Jo aasta 1198ma kohta, kus Bertholdt piiskop oli, juttustab Lätti Hindrik: „Ja Liiwlased saatsid ühe saadiku piiskoppi juure" (kes suure sõawäega Saksamaalt Liiwimaale oli tulnud) „ja lasksid küsida, mikspärast ta üht sõawäge kaasa olla toonud. Saada oma sõawägi kojo ja pödra omakotega rahus oma piiskoppi lossi tagasi: neid, kes usku wasta wõtnud, wõid sa meiepärast sundida, teda pödama; iläs aga awatele, teda wasta wõtma, aga sõnadega ja mite piitsadega". — Sõjaki ei arwanud Berthold ilma sõata läbi saawat, kus ta aga õratecnitud surma sai. Alberttiga, kes nüüd Liiwimaa piiskoppiks sai, algab aga meie maa päris hirmus aeg. Ta oli 30 aastat piiskop, aga peaaegu mite üht aastat ei läinud mööda, kus inimeste weri ei oleks jooksnud, kui wee-ojad. Kõige rohkem oli Eestlastel kannatada, sest et Lätlased ja ka üks jagu Liiwirahwast pea ära said mõõdetud, ja ennast risti usku andsid. Eht täl Liiwlased ka Eestlased olid ja Eestirahwa poole hoidsid, siski funniti neid wasta weelt oma wendade wasta wõitlema, nagu Lätti Hindrik juttustab, kui ta ütleb: „Ja Saksad saatsid kõige Liiwlaste ja Lätlaste juure, ja ähwardasid ja lasksid neile öelda: Kes mite wälja ei tule ja krisllaste sõawäe järele ei käi, saab kolme markiga trahwitud. Ja nõuda tuli hirm kiikide peale ja nead tulid". — Eestlaste wahwus selle hirmsa sõa aeal on imeks panna. Albert läks iga sügise Saksamaale, tuli iga kewade uue tiellerändajatega tagasi, ta jagas neile mõisaid wälja, ta asutas wiimaks aastal 1202 mõõgawendade ordet eht rüütlifeltsi, kes sellepeale pidid wanduma, et naad oma terwet elnaega sellelarwis saaksid kuulutama, Läänemaa paganate wasta wõidelda, — aga see kõik ei tahtnud aidata, sest Eestlased tegid ennast ika jälle uuesti neist wäekaupa neile kaela pandud ahelatest priiks. Wiimaks, a. 1218, läks ta ka weel wägewa Daani kuninga Waldemari juure, nagu Lätti Hindrik ütleb, „selle hõrda palwega, et ta oma merewäge tulewal aastal Eestimaa wasta saadaks, et Eestlased rohkem alandud saaksid".

— 21 —

Tõisel aastal tuli siis ka Waldemar suure laewa ja sõa-wäega Eestimaale. — Kes jõnab neid taylusi kõiki nimetada, mis nüüd igal pool peale hakkasid, eht kelle süda kannab sest were-õrawalamisest rääkida: Üht asja tahame aga selle eest Otto von Ruthenbergi, ühe meie maa sakса rüütli, sõnadega juttustada, et kuuljad näha saaksid, kuidas seal Sakste poolt süüdi. „Õnnetnud Eestlased olid omale juured koopad maa alla kaewanud, kuhu ise ennast, oma naised, lapsi ja kõige paremat wara ära warjasid, kui kristlikud riisujate pärwed nende maa peale langesid. Walju elas neist ka ühtepuhku maa al, sest et neil maa peal enam ühtegi elamaja ei olnud. Seesuguse koopa leidsid Lord Saksad üles. Nemad tegid siis tule koopa ainsa kitsa suu ete, süütasid seda tuld kaua aega, ning lasksid suitsu kõik koopa sisse. Kõet mis elawa loomadest koosas oli, pödi ära läkkatama, ja krisllased leidsid, kui naad wiimaks koopa sisse tungisid, rohkem kui tuhat hinge (nuiduqi enamast kõik naesed ja wäetid lapsed), kes osasi jo surnud olid, osast surmaga wõitlesid. Need wiimased said silmapilk ära tappetud, wäga rikkas saak aga sai kristlikuit ära jagatud. Peale selle sündmuse juttustamise ütleb Lätti Hindrik omas aeraraamatus edasi: Liiwlased ja Saksad pöörsid koju ja kiitsid oma Jumalat, et ta Harjumaa rahwa uhkeid sildameid selle kristliku „landuseks maha oli rusunud". — Et sugugi Eestlaste ristimine, waid ristitud Eestlaste maad neil inimestel pää-asjaks olid, seda näitab tüli, mis aastal 1220 Sakslaste ja Daanlaste wahel tõusis. Albert oli kaks misjonäri, Peeter Kakewaldi ja meie Lätti Hindriku, Eestimaale saatnud, rahwast ristima. Naad läksid ilma sõawäeta, ja sellepärast laskis ennast rahwas igal pool ristida. Peale selle, kui naad ja mitu tuhat hinge olid ristinud, tulid naad ka Wirulaste juure. Nüüd räägib Lätti Hindrik nõnda edasi: „Ja Wirulased esimeses maakonnas, keda Pudemeks nimetasse, wõtsid neid wasta ja lasksid ennast ristida, selliiselkämmend tüla kõik ühesköos oma wanema Tabelinaga; selle mehe en aga Daanlased pärast ülesse poonud, selle eest, et ta Wiralaste risimist wasta oli wõtnud (!) ja oma pora mõõgawendadele panduks annud. Muud Wirulased rõõstes

Maarahva ajaloost vestva kalendrijutu truualamlik lõpetus "Tarto- ja Võro-maa rahva Kalendris", 1839.

Erilist esiletõstmist väärib Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi hoolel ilmunud lõunamurdelises "Tarto- ja Võro-maa rahva Kalendris" 1839 avaldatud kalendrijutt "Kuis koolmeister Jaan pühapäiva õdangul rahvale ettelugi ennitsist asjust, mis meil Livlandi maal omma sündinu" (lk 32–53). Selle autor võis olla kalendri üks toimetajaid, Karula pastor Friedrich Ferdinand Meyer, kes eestihuvilisena ka muidu oli kirjasõnas tegev.[9] Lugu on esimene rahvale määratud lühike kokkuvõtlik ülevaade Eesti ajaloost. Hoiakult on see lähedane Masingi 1822. aasta loole, kommenteerib aga ajalookäiku süsteemipärasemalt muinaspaganlusest kuni kaasajani välja. Meie maarahvas, "mes üts üli vana rahva-selts nink Soome-rahvaga ütest ülivanast sugust om", oli sõjakas ja sügavas väärusu pimeduses, kui sakslased siia jõudsid. Meinhard tegi head rahulikku jumalatööd. "Ent ne perantuleja es ole edimätse sarnatse. Nema tahtseva küll kirjatundja olla, ent es ole õige rahva oppaja, paniva taiva riiki inemiste eest kinni, es lää esi sisse nink keeliva ka muid sisseminemast. Aiga mööda tegiva henda ne piiskopi suuris ilmlikko valitsejis, nink neide valitsus püsse enamb kui 300 ajastaiga." Kaua olid "väga ränga vaino- ja sõa-aja". "Kolm sada aastat olli niida ristiusk Livlandi-maal; ent es ole küll rahval temast suurembat hääd, kui ennege ristiinemise nimi." Kuid siis tuli armas Jumal neile abiks. "Nink seda päivä valgust saat Issand oma usutava sulase *Martin Luteruse* läbi." Tema õpetus jõudis Riiga 1522, Tartusse kolm aastat hiljem. 1553 trükiti esimese maakeelse raamatuna Luteruse väike katekismus, mille Tartu kirikuõpetaja Witte oli ümber pannud. Tulid jälle rasked sõja-ajad, kuni Rootsi jumalapelglik kuningas Kustav Adolv maa oma alla võttis. "Nüüd muretseti püha kirja raamatuid rahva kätte." Rahupõlve aga ei tulnud, kuni hirmsa nälja ja sõja järel Jumal "saat meie maad Vene Keisri Petri käe ja valitsuse alla. /—/ seesama suure Keisri perantuleja valitseva nüüd ligi 129 aastat ka meie Livlandi-maad nink omma seda hoitnu ja kaitsnu, nii kui aadler poige katap omme siivuga." See oli rahvale määratud ajaloopilt, mis valitses ärkamisajani. Loomulikult läks see kalendritekst rahva hulka põhiliselt vaid Tartu- ja Võrumaal. Sama suunda aga jätkati ja arendati veel 1850.–60. aastail.

Perno Postimehega võistelda üritav pastorite Talorahva Postimees avaldas 1858. aasta algusest peale läbi paljude numbrite kuni augusti alguseni ulatuva kirjutise "Maarahva lugu vanast ajast saadik" (nr 30–39, 41, 42, 44–50, 3–5). Kirjutaja lapsepõlvekogemustest Tallinnas ja hiljem Saaremaal Kaarmal nähtust rääkivad passused osutavad, et autoriks oli lehe toimetaja, Tartu-Maarja koguduse pastor Adalbert Hugo Willigerode. Ajaloolase Philipp Willigerode perest võrsununa võisid tal selleks ka küllaltki head eeldused olla. Äratab tähelepanu, et seegi esitus katkes enne meie muistse vabadusvõitluse puhkemist, aastal 1202, kuigi sulgudes lubati: "Jääb poolele." Millest siis eespool nii pikalt räägiti? Alustati eestlaste esivanemate muistsest tulekust Aasiast läbi Venemaa, mille tee veel näha, "sest kesk Venelaste seas on nüüdgi veel siin ning seäl rahvahulgakesid leida, kelle keel meie maarahva keelega mitme asjade poolest üheks lähäb". Mööda Kuramaa randa minnes võib veel ära tunda, "et vanal ajal maarahvas keik seda maad Preissi maast saadik on täitnud". Siin toimus suur rahva segamine naaberrahvastega, mille jäljeks veel maarahva omavahelised erinevused. Suurvürst Jaroslavi asutatud Tartu on meie linnade ema. "Ema jõe äärel emalinna kohal, seäl seisab meie armsa maarahva emakoda. Vaata, seält tulevad välja otsego emakodast armsad kaksikud: Tartorahvas ning Tallinnarahvas." Emajõgi sai ühtlasi piiriks Vene suurvürstidele maksu maksva Tartu rahva ja Taani kuningate valitsuse all oleva Tallinna rahva vahel. Vene-Skandinaavia vastuolus olid eestlased kogu aeg hädas, kuigi tegid ise ka röövretki Rootsi ja Taanisse. "Riiki ei olnud Palti rahval kuski mitte. Nemad elasid vanemate all, kes raho ajal neid kui kuningad valitsesid, ja sõa ajal nende päälikud olid." Veel praegu on olemas Kuramaa kuningad. "Teised vanemad jälle on, nagu mõned ütlevad, Saksaks läinud, ja on nüüd mõisnikud." Vanast

[9] Vrd Eesti biograafiline leksikon, Tartu, 1926–1929, lk 320.

paganausust teatakse niipalju, et "ülem jumal" oli nagu soomlastelgi Jumal. Selle kõrval soomlastel Uku, meil Pikne ehk Kuku (?). Olid veel laulujumal Vanemuine ja tulejumal Ilmarinen ning mõlema isa Kave. Veel olid jumalaiks taevakehad, "Kalevi pojade ema", metsajumalad, maaalused jne, Läti Henriku järgi ka Taar ehk Taara. (Kõik viitega Faehlmannile ja Kreutzwaldile.) Jutustatakse ära ka Faehlmanni Emajõe kaevamise lugu ning osutatakse, et rahvas räägib ka hiiglasuurest "Kalevi Pojast". Lõpuks jõutakse sakslaste Liivimaale tulekuni ja vana munga Meinhardini, kes 1186 tuli "armoõpetust Issandast Jeesusest Kristusest kuulutama". Järgneb Pertold, kes põgeneb Saksamaalt sõjaväge tooma. Tuleb Albreht ja rajab Riia linna ning kingib ustavatele meestele mitmed kohad, "ja nenda said mõisad ning mõisnikud Liivamaale, aga Albrehtile mehed kes tema poole hoidsid ja tema ustavad ning sõna võtlikud alamad olid nii heäste sõa kui ka raho aeal". On veel juttu ka Kaupost, kelle "sõbrus oli sakstele suureks abiks" ja kes leidis: "Nago mees ning naene ühendavad, peavad ka rahva hulgad teine teisega ühendama." Ja siin jääbki kõik pooleli. Märkigem veel, et sama teksti algusosa (nr 30–34) avaldati Tartus 1865 eraldi raamatukesena mõnevõrra lühendatult K. A. Kuhsteini (varju?)nime all pealkirjaga "Üks raamat Vanast rahvast. Esimene pool" (22 lk).

Sama 1858. aasta sügisel avaldas ka Jannsen oma Perno Postimehes Riiamaa ülevaate raamides (milles ka kohalike linnade ja losside ajaloost pisut juttu) peatüki "Mõni sana meie maa endisest asjust" (nr 13 ja 14). Ehtsa luterliku köstrina iseloomustab ta vallutuseelseid eestlasi hoopis halvemini kui pastor Willigerode: "Sel ajal oli meie armas isamaa alles pilkane pime. Päike paistis küll, nagu nüüdke, aga mitte südamesse. /Meie esivanemad olid veel/ püsti *paganad*! Jumalast ei teadnud nemad midagi, ehk neil jumalaid küllalt oli. Mäekünkad ja iied (metsa tukad) olid nende pühad paigad, kus oma ebajumalaid toropilli ja hullotantso ja möllamisega teenisid. Nende oma sugu "maa-vanemad" olid nende selleaegsed valitsejad, keda ka, nii pisukesed, kui nad olid, mõni kord kuningaiks hüüti, ehk küll kuninga vasto sedagi ei olnud, mis meie aego pooled pobelikud mõisniko vasto." Tulid saksa kaupmehed, tuli Meinhard, tulid Saksamaa "ritterid" ja Albert, kes asutas "Mõegavendade-seltsi", kuulutas meie maa "Maria maaks", mis meil tänini "veel paavsti uso pärandus". Sõjast eestlaste vastu pole taas sõnagi, samuti mitte Jüriöö ülestõusust. Saame küll teada, et 1346. aastal müüs Taani kuningas Eestimaa "Saksa ritteri-seltsile", samuti seda, et piiskoppide käes oli 40 kindlat lossi, ritteritel 60 ja "muu mõisnikudel" 43, kokku seega 143 lossi. Ritterite valitsus kestis 321 aastat. Järgnes palju halba. "Sõdimist ja verevalamist oli sel ajal, küll uso, küll maade pärast sagedaste ja paljo, ja said meie vaesed talo sugu vanemad küll tunda, mis Jumal taevas on. Meie maakonnad kargasid sel ajal, nago hobosed laadal, ühe käest teise kätte ja iga kord oli tuli ja veri taga. Nenda jäi see enamist kuni ligi poolteistsaa aasta eest (1710) Keiser *Peeter* meid Vene valitsuse alla pani ja sest ajast oleme, aitumal suure Jumalale! raho sees võinud elada." Vahepeal olid küll Rootsi "Luteruse usko valitsejad", sealhulgas "*Gustav Adolv*, väga auväärt valitseja". Samas vaimus oli kirjutatud ka 1859. aastal avaldatud Tallinna kubermangu ülevaate lühike peatükk "Mõni sana Eestimaa endisest asjust" (nr 20).

1858–1861 ilmus Tartus "Kooli-raamatu" 7. jaona kahes osas esimene ajalooõpik eesti (kihelkonna)koolide tarvis, Põlva pastori Johann Georg Schwartzi kirjutatud "Sündinud asjade jutustamine" (kokku 358 lk). See oli üldine ajalugu oma vana, keskmise ja uue ajaga (mis algab Luteri ajast 1517).[10] Raamatu teises pooles (1861) on lühidalt puudutatud ka Baltimaade ajaloo tähtsamaid sündmusi. Kohalike rahvaste kohta selgub, et nad enne sakslaste tulekut "elasid suures paganate pimeduses. Nende ebajumalate teenistus oli hirmus, sest nemad ohverdasid neile ka elavaid inimesi. Need Eestlased, kes mere ääres ja Saaremaal elasid, olid julged ja vahvad mereröövlid, nenda kui Normannid /—/, aga nemad sõdisid ka isekeskis ühtepuhku ja Venelastega ka, kes mitukõrda sõaväega sissetulid ja neile maksu peäle panid." (lk 188) Nende vägivaldse ristiusku pööramise kohta selgita-

takse: "Nenda said Liivlased, Lätlased ja Eestlased selsamal viisil sõdimise läbi ristirahvaks, kui Saksid suure Kaarli ajal olid saanud. Evangeliumi valguse läbi teame meie nüüd küll, et Issanda armuriik mitte ei pea mõega läbi väljalautatud saama, /—/ aga sel vanal pimedal ajal ei tundnud ristirahvas paremat nõu see tarbis pruukida. Aga nemadki ei võtnud viha pärast mõõga kätte, vaid armu pärast usu vastu ja Õnnistegija vastu ja nende hingede vastu, keda tahtsid tõetundmise poole pöörda." (lk 191) Rootsi kuningas Kustav Adolhv sai jagu Taanist, Venest ja lõpuks ka Poolast. Ta tegi "selle maale paljo head. Perno linnas (*sic!*) seadis tema suure kooli ehk Universiteti üles" (lk 272–273). Põhjasõja kohalike sündmuste järel märgitakse: "Pea 600 aastat oli meie maal alati sõa-häda olnud, selle läbi, et tema kolme vägeva riigi vahel oli, kes tema pärast tülitsesid; aga sest ajast saadik, kui meie Vene keisri päralt oleme, ei ole mitte üht ainust korda sõda meie maal olnud." (lk 310) Katariina II laskis Võru linna ehitada, Aleksander I "meie Maarahva heategija oli selle läbi, et tema käso peale talorahvas Liivlandi-, Eesti- ja Kuramaal priiks lasti, ja et tema meie Liivlandimaale see kalli ande on annud, et suur-kool (Universität) Tarto linna säeti" (lk 312–313).

Nii oli 1820.–1850. aastate vältel maarahva silme ette seatud ning küllap ka enam-vähem kinnistunud kindel üldjooneline skeem tema ajaloost: Kuni sakslaste tulekuni valitses Eestis paganluse pimedus. Ristiusu levitamine tule ja mõõgaga, mille sündmustest lähemalt ei räägitud, polnud küll päriselt õige evangeelne tegu, kuid nii oli tol kaugel ajal kombeks. Pealegi toodi maale väärastunud paavstiusk, mistõttu rahvas jäi ebausu küüsi ja ainult nime poolest ristirahvaks. Õige usuvalguse tõi alles Lutheri reformatsioon, mis andis rahvale ka omakeelse jumalasõna. Sellest hoolimata jätkus kaua sõdade ja hädade periood, kuigi mõningat parandust tõid Rootsi luterlikud kuningad, eelkõige Gustav Adolf, kes Tartus ka suurkooli asutas. Ent alles Eesti liitmine Vene kotka tiiva alla Peeter I poolt tõi pika rahuaja, mil rahvas sai kosuda.[11] Keiser Aleksander I andis maarahvale priiuse. See lähimineviku sündmus, nagu ka priinimede saamine, oli ju ka kõigil veel värskelt meeles, nii heaks-halvaks kui see ka osutus. Detailsemast ajalookäigust ja eestlaste olukorrast ajaloo vältel ei teatud endiselt suurt midagi. Olemasolev seisuslik kord, mille alama seisuse nad moodustasid, oli Jumala määratud.

Väärib rõhutamist, et seda ajalooskeemi hakati trükisõnas tõsisemalt viljelema pärast rahvale priiuse andmist 1816.–1819. aastal, nagu ka järgnevale rahvuslikule suunale eelnesid sajandi keskpaiga talurahvareformid, mis avasid tee eesti pärisperemeeste tekkimisele koos kõige sellest tulenevaga.

Rahvuslik valguse–pimeduse–koiduaja skeem

Kirjeldatud tasandil oli rahva ajalooteadvus ärkamisaja lävel. Tuli "Kalevipoeg", mille kohta Kreutzwald uhkusega rahvale teatas: "Kalevi poeg olgu Eestlastele üks vana aea mälestus, tema sütitagu meie südames paremat vaimu, et oma sugu ja isamaad kallimaks hakkaksivad pidama, kui seie saadik oleme pidanud." (Sipelgas. Teine jagu. Tartu, 1861, lk 29) 1862 ilmus "Kalevipoja" rahvaväljaanne, kümnendi keskpaiku jõuti ka Faehlmanni muistendite eesti keeles avaldamiseni (kõigepealt Perno Postimehes 1866) ja tema muist-

[10] Üldise ajalookäigu kolmeks jaotamist oli rahvale tutvustanud juba Tallinna kellassepp ja kirjamees Aleksander Saksen oma raamatus "Vaimoliko varanduse kirstokene, kus sees keiksugused head jutustamised vanast ning uuest ajast, õpetused ja nouandmised leida" (Pärnu, 1846, 60 lk). Ta selgitas, et "maa ilma lugu" jaguneb "kolme pea jaosse", mida nimetatakse "vana aja luguks", "keskmise aja luguks" ja "uue aja luguks", mis omakorda jagunevad mitmeks alajaoks. Uue aja lugu algas temal muide Ameerika "ülesleidmisest".

[11] Veel "Kalevipoja" sissejuhatavais värssides (196–216) ütleb Kreutzwald seitsmest muistset viletspõlve meenutavast kalmukünkast vestes: "See`p see Eesti muistepõli /Enne Vene valitsuse /Armutiiva kaitsmista." Eesti raamatuaastal 1935 välja antud esinduslikus "Kalevipojas" kõlavad need värsid küll nii: "Seep see Eesti muistne põli /Enne meie päevasida."

sete jumalate Olümpos jõudis laialt rahvani. Mõneti kummaline on meenutada, et esimesena andis sellest aimu juba 1858 pastor Willigerode, kelle hääl aga kaugele ei kostnud. Nii rahvuseepost kui ka pseudojumalaid nähti rahva orjapõlve-eelse muistse tõsiajaloo mälestusmärkidena.[12] Mõlemaid asus innukalt populariseerima Carl Robert Jakobsoni "Kooli Lugemise raamat" (1867), mis laste esimese lugemisvarana läks laialdaselt rahvakoolidesse ja millest sajandi lõpuni ilmus arvukalt uustrükke. Lugemisraamatus tõsteti esile ka rahva eest hoolt kandvat Vene keisrit, avaldades mitme lauliku talle pühendatud luuletusi eesotsas lauluisa värssidega (lk 158):

Suur ja vahva Keiser valvab
Isa silmil ööd ja päevad
Riigi alamate üle.
Varjab meid kui linnupoegi
Kurja kimbutuste vasta.

Ja siis juba pidas Jakobson Tartus "Vanemuise" seltsis 6. oktoobril 1868 oma kuulsa esimese isamaakõne "Eestirahva Valguse-, pimeduse- ja koiduaeg", mille ideeloolist tausta ja Garlieb Merkeli kauget eeltööd Jaan Undusk suurepäraselt on valgustanud oma artiklis "Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu: Merkel – Jakobson – Hurt" (Keel ja Kirjandus 1997, nr 11–12, lk 721–734, 797–811). Kõne sai peetud küll, aga tolleaegsed eesti ajalehed, ei Jannseni Eesti Postimees ega Perno Postimees teatanud sellest sõnagi.[13] Alles 1871. aasta algupäevil tuli see välja trükis, kuid mitte Eestis, vaid Peterburis (C. R. Jakobson, "Kolm isamaa kõnet", 1870; 6000 eksemplari, millest 3000 köitmata jäänut kaotsi läks).[14] Raamatusse kuulus ka kaks 1870. aastal peetud kõnet, mis vestsid eestikeelse kirjavara arengust ja võitlusest selle ümber ning omaaegse kirikliku nõiausu ja nõiaprotsesside koledustest. Selle trükkipääsemisele oli kaasa aidanud Jakobsoniga sõbralikes suhetes olev ärkamismeelne Riia tsensor, õigeusu preester Mihhail Suigusaar, kes siiski pidas vajalikuks esimese kõne teksti 15 protsendi võrra kärpida. Kohapeal kõrgemalt poolt pidurdamiseks oli põhjust küllaga. Järsult asendus senine kristlik vagadusele ja sõnakuulmisele suunav ajalooskeem uue ja sõjakaga, mille järgi meie rahva ristiusku käänamine alles tõigi kaasa pimeduseaja, kuhu nüüd tänu keisrihärra armule on tungimas koidukiired. Rahvakeeles avaldati peatselt sellele vastu astuv W. F. Eichhorni brošüür "Rahu kosutab, vaen kaotab" (Tallinn, 1873), millel ei olnud aga enam kuigivõrd mõjujõudu. August Palmi andmeil võttis rahvas Jakobsoni sõnumi kiiresti omaks.[15] "Kolme isamaa kõne" 2. trükk avaldati Tartus Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetuste sarjas 1882. aastal (3000 eksemplari).

Omalaadse eelkäijana Jakobsoni ajalookontseptsioonile väärib siinkohal äramärkimist Riias õigeusu kiriku poolt välja antud "Eesti rahva kalendris" 1855. aastal avaldatud pikem ülevaade "Teädus Lätlastest ja Eestirahvast, enne kui Saksad nende maale tulid" (lk 33–50), mis mõistetavalt on kirjutatud vene aspektist. Selle osas "Eesti ehk Tschuudi rahvas" (lk 41–50) vestetakse vene ajaraamatuile ja Henriku Liivimaa kroonikale tuginedes üsna

[12] Selle kohta vt lähemalt: A. Viires, Pseudomythology in Estonian Publicity in the 19th and 29th Century. – Ethnologia Europaea 21:2, 1991, lk 137–143; A. Viires, Muinaiset jumalat yhteiskunnan palveluksessa: Viron pseudomytologian tarkastelua. – Kotiseutu 1991, nr 1, lk 27–34; Ea Jansen, Muinaseesti Panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses. – Keel ja Kirjandus 1998, nr 12, lk 801–811.

[13] Eesti Postimehes (nr 40, 2. okt 1868) ilmus vaid eelteade, et "gümnaasi koolm. Jakobson" peab 6. oktoobril "Vanemuise" seltsis kõne "Enne ja nüüd". Iganädalastest "Vanemuise" seltsi kõnedest kommenteeris leht (nr 45, 6. nov) vaid J. Pärna 27. oktoobril peetud kõnet "kodusest laste kasvatamisest, kuni kooli lähevad".

[14] August Palm, C. R. Jakobsoni "Kolme isamaa kõne" tekkest, levikust ja vastuvõtust. – Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed III. Tartu, 1964, lk 33–37.

[15] Tsit teos, lk 64–66.

Muistse valgusaja lõpu kujutus Jakobsoni esimeses isamaakõnes, 1870.

ülesse ei ole tähendud'. — Nüüdsa ütsa Fachlmanni sõnad. Ma wõitsin tosina kuulsaid mehi nimetada, kes seesama-suguse kiitusega meie keelest on rääkinud, aga sest ühest olgu küll. Seesugusel ramwal aga, kellel peale tema seitsmesada-aastase wanaspõlwe weel seesugune keel ja weel seesugused kanlud suus on, nagu naad meie „Kalewipoeas" koku on pandud, — seesugusel rahwal, ütlen ma, on tõeste kord ka paremad aead, on üks walguse aeg olnud, kellest aga meie omale enam üht täielist pilti ei wõi teha. Mis meie tgame, on siis tähtsasti see, et wanad Eestlased kui üks terwe rahwas hoolsaste põldu harisid, mere peal palju kaupelsid ja nahwa sõjaeeste nime al kõigis põhjapoolseis maades kuulsad ja tardetud olid. Naad pidasid wiste kuulsa rahwaga sõbrust, ja nende saadikud käisid kuni Itaalia maale. Neil oli üks korraline walitsus, sest nende wanemad käisid iga aastia koos nõun pidamas, kelle al naad ka sõdisid. Neil ei olnud aga mite üksi seadusi sõa ja rahu-aea kohta, waid ka perenemaid eluwiisist ja harjutust, mis kõrgemast waimuharimise korrast tunnistust annawad. Naad mõistsid wõeraid kecleşt, sest Theodoriku kirjas seisab, et ta neile ka weel sunsuaga sõnumesi kojn kaasa annud. Neil oli eht ka jo oma kiri, sest üks imelikn runni-kirjadega kirjutud wana-aegne eesti kalender on weel alles. Naad ehitasid kindlaid kesksi ja kõrgeid kantsse, ning nende tempiid olid kulla ja kalli kiwidega ehitud. Seda leiame kõik oma rahwa juurest ligi tuhat aastat tagasi, kus weel palju Euroopa maid metsa pimedusega olid kaetud, ja kus Euroopas rahwast elas, kes meistloomadest palju paremad ei olnud. Kui meie nüüd sellepeale mõtleme ja meele tuletame, mis päraft tuli, siis peame hüüdma: Tõeste, **see aeg** oli Eestirahwa **walguse aeg**! — —

Sest aeast, mis nüüd tuli, tahame siis ka weel natukene rääkida, eht küll temast jo kõik tähendelt, aga täitsa ja meie sõdame põhjast wälja on öeldud, kui „Emajõe öövikinga" hüüame:

„Soda pikkas werevildes
Sõdad tuleratta wankris
Sinn pinnal, Eestimaa!

Tema sammul haigus aatud,
Orjaõdi türkeid öötab
Mistilõõdud kujnga.

„Kalew, sinn hana pinnal
Tõusnad mäetd riatinsul,
Laulujumal, loojad tääd.
Sinn lapsed lõika lagdwad,
Waenlaste ees kummardawad,
Werd ja hõbi nutlawad!"

„Õigus, kus se kodu jäänud?
Silmawerga felga põrnud
Olid sa me isamaal'.
Piits ja weri walitsesid!
Orjaleiba unttes murdsid
Eestirahwas Eestimaal'. —

1186 oli see õnnetu aastia, kus esimene „ristituftu apostel" Meinhart meie maale jõudis. Ta oli Bremeni linnast pärit, kelle kaupmehed jo mitte aastat enne Liiwimaaga olid kaubelnud ja tema rahwa rikkusest sellepärast palju mõistsid rääkida. Et Saksad siis alles meie maa oleksid üles leidnud, see on üks naeruwäärt mõte, sest et naad emmeti nii mõne haritud ka ei olnud, et naad kõigeis põhja-poolseis riikides kuulsat Eestirahwast ei oleksid tunnud. — Liiwirahwas seisis Meinhardi tuleku aeal Polotzka kuninga Wladimiri kuitsmise all. Seda teadis Meinhart wõga hästi ja palus sellepärast Wladimiri käest luba, enne kui ta oma ümberpõõrmise tõega peale hakkas, mis temale ka wõga hea meelega anti. Mõningad rikkad ja ausstud mehed lasksid ennast Liiwlasiest peale lühikese õppetuse ka pea ristida. — Tõisel aastal näeme Meinhardi jo üht kantsi ehitawat, keda Uskülaks nimetati. Paar aastat weel hiljem, kus ennast jo suur hulk rahwast heaga oli ristida lasknud, rääkis Meinhart ka je Bremeni erkpiiskoppi ülem-walitsusest ja iga wilja kümnendu maksust.

Aga nüüd hakkasid Liiwlased jo märkama, kuhu peale asjad pääsid kaalnda; naad hakkasid ära tundma, et need, kes ika taewariiki suus kannawad, ka sugugi maailma riikist ära ei põlga. Jo aasta 1198ma kohta, kus Berthold piiskop oli, juttustab Lätti Hindrik: „Ja Liiwlased saatsid ühe saadiku piiskoppi juure" (kes suure sõawäega Saksamaalt Liiwimaale oli tulnud) „ja lasksid tõsida, miksparaft ta üht sõawäge kaasa olla toonud. Saada oma sõawägi kojn ja põdra omakotega rahwa oma piiskoppi lossi tagasi: weid, kes nõku wasta wõtnud, weid sa meiepärast sundiba, teda pidama; tõisi aga arwatele, teda wasta wõtma, aga sõnadega ja mite piitsadega". — Sõõki ei arwanud Berthold ilma sõata läbi saawat, kus ta aga õrateenitsi sõrma sai. Albertiga, kes nüüd Liiwimaa piiskoppiks sai, algab aga meie maa päris hirmus aeg. Ta oli 30 aastat piiskop, aga peaaegu mite üht aastat ei läinud mööda, kus inimeste weri ei oleks joeknud, kui wee-ojad. Kõige rohkem oli Eeşlastel kannatada, sest et Lätlased ja ka üks jagu Liiwirahwast pea ära said mõeldud, ja ennast risti usku andsid. Eht küll Liiwlased ka Eeşlased olid ja Eestirahwa poole heidsid, siski sunniti neid wasta meelt oma wendade wasta wõitlema, nagu Lätti Hindrik juttustab, kui ta ütleb: „Ja Saksad saatsid kõige Liiwlaste ja Lätlaste juure, ja ähwardasid ja lasksid neile öelda: Kes mite wälje ei tule ja kristlaste sõawäe järele ei käi, saab kolme markiga trahwitud. Ja nüüdsa tuli hirm kikide peale ja naad tulid". — Eeşlaste wahrens selle hirmsa sõa aeal on imeks panna. Albert läks iga sügise Saksamaale, tuli iga kewade uue ristikändajatega tagasi, ta jagas neile mõisad wälja, ta asutas wiimaks aastal 1202 mõõgawendade ordet eht rüütliselt, kes sellepeale pidid wanduma, et naad oma terwet elnaega felletarwis saaksid kuulutama, Sõõnemaa paganate wasta wõitelda, — aga see kõik ei tahtnud aidata, sest Eestlased tegid ennast ika jälle unest neist wäekaupa neile kaela pandud ahelatest priks. Wiimaks, a. 1218, läks ta ka weel wägewa Taani kuninga Waldemari juure, nagu Lätti Hindrik ütleb, „selle hõrda palwega, et ta oma mecewäge tulewal aastal Eestimaa wasta saadaks, et Eeşlased rohkem alandad saaksid".

Tõisel aastal tuli siis ka Waldemar suure laewa ja sõa-wäega Eestimaale. — Kes jõnab neid kaylust kõiki nimetada, mis nüüd igal pool peale hakkasid, eht kelle sõda kunnab sest were-õawalamisest rääkida: Üht asja tahame aga selle eest Otto von Ruthenbergi, ühe meie maa sakse rüütli, sõnadega juttustada, et kuuljad näha saaksid, kuidas seal Sakste poolt sõditi. „Õnnelnmad Eestlased olid omale suured koopad maa alla kaewanud, kohn ise ennast, oma naist, lapsi ja kõige paremat wara ära warjasid, kui kristlikud riisujate parwed nende maa peale laugesid. Palju elas neist ka ühtepuhku maa al, sest et neil maa peal enam ühtegi elumaja ei olnud. Seesuguse koopa leidsid kord Saksad üles. Nemad tegid siis tule koopa aiasa kitsa sun ete, sütitasid seda tuld kaua aega, ning lasksid suitsu kõik koopa sisse. Kõik mis elawa loomadest koosas oli, põdi ära lõkkatama, ja kristlased leidsid, kui naad wiimaks koopa sisse tungisid, rohkem kui tuhat hinge (unidugi enamast kõik naised ja wäetid lapsed), kes osast jo surnud olid, osast surmaga wõitlesid. Neeb wiimased said ülmapilk ära tappetud, wõga rikkas saak aga sai kristlikult ära jagatud. Peale selle sündmuse juttustamise ütleb Lätti Hindrik omas aeatoamatus edasi: Liiwlased ja Saksad põrsid kojn ja kitsid oma Innalat, et ta Harjumaa rahwa uhkeid sõdameid selle kristlikn „landuseks maha oli rusnud". — Et sugugi Eestlaste ristimine, waid ristitud Eeşlaste maad neil inimestel pää-asjaks olid, seda näitab tüli, mis aastal 1220 Sakslaste ja Taanlaste wahel tõusis. Albert oli kaks misjonäri, Peeter Kakewaldi ja meie Lätti Hindriku, Eestimaale saatnud, rahwast ristima. Naad lätsid ilma sõawäeta, ja sellepärast lasksid ennast rahwas igal pool ristida. Peale selle, kui naad jo mitte tuhat hinge olid ristinud, tulid naad ka Wirulaste juure. Nüüd räägib Lätti Hindrik nõnda edasi: „Ja Wirulased esimehes maakonnas, keda Pudõmeks nimetakse, wõtsid neid wasta ja lasksid ennast ristida, selitõistkümmend küla kõik ühestkoos oma wanema Tabelinaga; selle mehe on aga Taanlased pärast ülesse pannud, selle eest, et ta Rõalaste tõsimist wasta oli wõtnud (!) ja oma pora mõõgawendadele pandiks annud. Nüüd Wirulased tõistes

üksikasjaliselt Vene vürstide ja eestlaste muistsest koostööst. Märgitakse, et aastal 862 osalesid varjaagi vürstide kutsumisel slaavlastega võrdselt ka tšuudid, kes olid üks Vene riigi pearahvaid. Rõhutatakse, et "igaühes Vene Riigi ettevõtmises võtsid Eestirahvas ehk Tschuud /—/ kõige virgemat ja elavamat osa, kui see tõsine riigi iho liige, aga mitte kui see maksja, teenija rahvas". Pärast suurvürst Vladimiri surma 1015 toimunud segaduste ajal lõid nad lahku ja "akkasid oma eneste viisil elama". 11. ja eriti 12. sajandil polnud eesti rahval ühist valitsejat: "tema sees lõivad ennast iseäralikud kogodused, ehk voib ka ütelda, vürsti riigid oma vaba maadega, iseäraliku valitsusega ja ka veel iseäraliku nimetamisega", mistõttu vene ajaraamatuis juba 11. sajandil hakati kasutama nimetusi "Sola- ehk Sisola-Eestirahvas, Järeva-Eestirahvas, Otschela-Eestirahvas, Torma-Eestirahvas, Jürjeva-Eestirahvas" jne. Ka Henriku kroonika järgi oli eestlastel "oma hulk vürstisid, vanemid, valitsejaid ehk moisnikuid ja suurt sugu rahvast (*seniores, meliores, nobiles, principes*)". Vürstide nimedena esitatakse Tabellin, Lembit, Vottele, Manivalde jt. Rõhutatakse, et "Kõik Eestirahvas pärast oma Venemaaga ühenduse äralangemist /—/ oleks küll tugevaks ja suureks rahvaks Eiropa maa põhja peal saanud, kui nemad ei oleks ennast jaode peäle jaganud, ja kui nemad viiside, ja oma ea põlve püüdmises oleks ühenduse poole hoidnud". Järgnes esmakordselt pikem ülevaade muistsest vabadusvõitlusest, milles eriti esile tõstetakse eesti-vene ühisüritusi sakslaste vastu. Kalendri järgmises aastakäigus (1856) leidub peamiselt Henriku kroonikale tuginev "Mõned teadused Lätlaste ja Eestirahva usust enne Ristiusu võtmist" (lk 24–28). Vestetakse pühadest järvedest, jõgedest, mägedest ja metsadest, surnute hingede austamisest ning saarlaste jumalast Tarapitast. Järgneb ülevaade "Õigest usust Lätlaste ja Eestirahva seas" (lk 28–51), rõhuasetusega äsjasele usuvahetusele. Osutatakse ka, et siinsed rahvad puutusid õigeusuga kokku juba enne sakslaste tulekut 12. sajandil. Pole teada, kas Riia kalender ka Jakobsoni kätte sattus, ent on mõeldav, et sõber M. Suigusaar seda talle vahendas.

1855. aasta kalendris kujundatud suunda jätkas Riia vaimulikus seminaris õppinud õigeusu preester Jakob Lindenberg oma Vene ajaloole pühendatud teoses "Vene rahvas ja Vene riik" (Riia, 1872, 6000 eksemplari), milles ka Eesti ajalugu on silmas peetud. Muistseist eestlastest ütleb ta muide: "Üleüldse pean tunnistama, et vanal ajal Eestlased olid paljo rikkamad ja elasid puhtamine kui nüid; oma prii põlves nad armastasid laulu ja rõõmu, sest nende vaim oli palju erksam, kui nüid." (lk 7) Eestlaste õnnetu vabadusvõitluse lõpus aga "nad pidid nüid võera rahva orjaks saama ja oma maa, selle isa isade päranduse, ära kaotama" (lk 63).

Jakobsoni isamaakõnedele järgnes Eesti Postimehe lisalehes 1871. aastal (nr 1–9, 15–19, 23–27) seda toimetama asunud Jakob Hurda sari "Mõni pilt isamaa sündinud asjust". Eri raamatuna "Pildid isamaa sündinud asjust" jõudis see trükki alles 1879. aastal (4000 eksemplari). Muinaseesti elu kujutavas esimeses pildis on Hurt ettevaatlik ja asjalik, eriti veel paganausu puhul, kus pseudo hoopis puudub. Ta osutab allikainese nappusele ja kutsub "äratatud vaimuga eestlasi" üles peamise ajaloo allikana rahva vanaaja mälestusi koguma. Teose keskse sisu moodustab "Eestlaste kuuetõistkümne aastane sõda" sakslaste vastu. Esmakordselt antakse ka mõningane pilt orduajast. Hurda "Piltide" tolleaegsest mõjust ärksa meelega noortele annab ettekujutuse Hindrik Prantsu meenutus, kuidas ta neid kahe-kolmeteistaastase koolipoisina luges: "Otsekui ilmutiseks oli mulle, kui "Eesti Postimehe" lisalehes 1871. a. ilmuma hakkasid J. Hurda kirjutised "Pildid isamaa sündinud asjust". Need puudutasid mu lemmikala, ajalugu, päälegi meie rahva minevikku, mille kohta teadmised olid senini väga udused. Nüüd langes sellele aga heledat valgust. /—/ Lugesin neid kirjutisi õhinaga ja tundsin rasket pettumust, kui need lõppesid juba poole aasta pärast."[16]

Jakobsoni ja Hurda esitustega olid esimesed verstapostid paika pandud, edasine seisnes peamiselt ajalookäigu üksikasjade lisamises. Esimestena asusid ajalootühikuid tõsisemalt täitma Abja koolmeister Jaan Jung oma

sarjaga "Kodu-maalt" I–IX (Tartu, 1874–1879) ja noor M. J. Eisen, kes 1876. aastal tõlkis kohalike saksa gümnaasiumide ajalooõpetuse tarbeks avaldatud anonüümse "Leitfaden der vaterländischen Geschichte der Ostseeprovinzen" (1869) ja avaldas selle mõningate omapoolsete lisanditega pealkirja all "Eesti, Liivi ja Kuura maa ajalugu" (Tartu, 1877, 154 lk). Lisaks tuli Jungilt esimest korda eesti keeles "Läti Hendriku Liivi maa kroonika ehk Aja raamat" (Tartu 1881–1884, neljas vihus). Jungi ja Eiseni kaasabil jõudis 1870. aastail rahva hulka mõiste *ajalugu*, kuna seni oli räägitud vaid *sündinud asjust* või sajandi keskpaiku juba ka lihtsalt rahva või riigi *loost* (vrd saksa *Geschichte*).[17]

Jaan Bergmanni kooliõpikuks kirjutatud "Üleüldine ajalugu" (2 kd, Tartu, 1879 ja 1880), valgustas oma teises, keskajale pühendatud köites küllaltki pikalt eestlastegi ajalugu, osutades lähemalt nende kuulumist soome sugu rahvaste hulka (lk 69) ja kirjeldades väga mustades värvides nende orduaegset orjaelu: "Hale oli niisuguse pärisorja elu. *Ihu priius* oli kadunud: ta pidi tegema, kästi mis tahtnes, ega tohtinud ta *mingis* asjas *oma* tahtmist ilmutada. Ei võinud tema ka *kellegilt*, kui talle liiga tehti, abi otsida, sest kõik *kohus* ning *voli*, ka *elu* ja *surma üle*, *oli tema isanda*, *rüütli käes*, hiljemini niisama rüütliõiguselise *mõisniku* päralt. *Omandust* orjal ep olnudgi: kus vanaste perekad külad õitsesivad, sinna ehitati nüüd ahervarte pääle kindlad lossid ja mõisad; "*talurahvast*" leieti kõigest siit ja säält üksikuist urtsikutest, kus nad tühjad paigad *ränga orjuse eest* tarviliseks põlluks harisivad /—/ Vaimuelu pärast jäi "*maainimene*" hoopis armetu oleku sisse. Mingisugust *õpetust* ep olnud, *usust* ei teadnud ta, sest et preestrid "maakeelt" ei mõistnud, muud kui paljalt *mõnda väljaspidist kombet*; vaim läks tal nüriks, ta ei märkanud muud, kui mis sunniti; pahad viisid, halvad omadused leidsivad tema hinges maad; endine auus meel kadus – *tema oli täieste* ori!" (lk 79).

Eestlaste soome-ugri rahvaste hulka kuulumist oli juba varemgi eriliselt esile tõstetud. Näiteks Kreutzwaldi väimehe Gustav Blumbergi maakoolidele määratud koduloolises raamatus "Kodu- ning isamaa tundmisele" (Tartu, 1871, uustrükid 1874, 1878, 1881, 1885, 1891) leidus eraldi peatükk "Eestlaste sugulastest Vene ja Siberi maal". Pikalt ja laialt tutvustas soome sugu rahvaid ja nende elulaadi Mihkel Veske ajakirja Oma Maa esimeses aastakäigus 1884. aastal.

Nii omandas rahva ajalooteadvus üpris kiiresti, vaevu kümmekonna aasta vältel senisest täiesti erineva, muinsust ning selle jumalaid ihaleva ja kohalikke sakslasi 700-aastase orjaöö pärast vaenava suuna. Rahvusliku liikumise ideoloogilisel põhjendamisel oli sel ülimalt oluline tähtsus. Seejuures pakkus meie koiduajal tärkavale vabadusvõitlusele tuge teadmine, et me pole üksi, et meil on palju sugulasrahvaid, kellest vabadust nautivad soomlased elavad siinsamas Soome lahe taga, olles meile ilusaks eeskujuks ja innustajaks. Raskes võitluses ikka veel jätkuva saksa ülemvõimu vastu võis aga tõsisemat abi loota eelkõige võimsalt keisrilt, kes isalikult oma alluvate eest hoolt kandis. Ja miks ka mitte vene rahvalt, keda tunti healoomulise, sõbraliku ja võitlusvahvana.[18]

Sajandi lõpu eel võimendas ülalosutatud ajalooteadvust oluliselt Eduard Bornhöhe ja Andres Saali menukas ajalooline jutulooming. Bornhöhe võttis oma teemad 1343. aasta õnnetu Jüriöö ülestõusu päevilt ("Tasuja", 1880, 2. tr 1888, "Villu võitlused", 1890) ja Liivi sõja ajast 1577 ("Vürst Gabriel", 1893, 2. tr 1898), Saal peamiselt muistse iseseisvuse lõpuvõitlustest ("Vambola", 1889, "Aita", 1891, "Leili", 1892–1893), kuid ka 1343. aastast ("Hilda", 1890). Lisaks avaldas A. Saal ajalooteose "Päris ja prii", mille esimene köide "Eesti rahva pärisorjuse ajalugu 1215–1819" (1891) oli üles

[16] Prants, tsit teos, lk 109.

[17] Jungi ja Eiseni ajalooalase tegevuse kohta vt lähemalt "Noor M. J. Eisen ajaloo populariseerijana". Keel ja Kirjandus, nr 7, 2001.

[18] Vene rahva iseloomustust vt nt E. Brunberg (Bornhöhe), Vene rahvas. – Meelejahutaja 1878, nr 9/10, lk 409–425. Võidukast Vene-Türgi sõjast 1877–78, kus ju ka eestlastest soldatid osalesid, anti pidevalt ülevaateid ajalehtedes ja kalendrilisades.

ehitatud orjapõlve pimeduse ja järgneva koiduaja vastandamisele. Esimesed koidukiired ilmusid Poola-Rootsi ajal, koiduaeg algas Vene kotka varju alla pääsemisega ja päikesetõusu tõi Aleksander I. Teisest köitest "Eestlaste priiuse ajalugu algusest meie ajani" ilmus ainult esimene pool (1893). Juba oli aga hakanud usku heasse keisrisse ja vene rahva abisse õõnestama 1885 alanud räige venestamine, mis lõi segi eesti rahvusliku võitluse read. Nii jõuti 20. sajandisse Vene võimu suhtes mõneti kriitilisena, muus osas aga püsis ärkamisaja algul loodud ajaloo põhiskeem veel pikka aega, leides eriti saksavaenulisuses uut võimendust nõukogude perioodil, mil ofitsiaalses ajaloos ka Vene võimu positiivne osa ootuspäraselt taas erilise rõhuga esile kerkis.

Kõike eelnevat kokku võttes võiks öelda ka nii: Kui 18. sajandil eestlaste ajalooteadvuses oli määraval kohal ajaloota maarahva lugu, siis 19. sajandi algupoolel kujunes keskseks õige ja elutähtsa usu rahva hulka tuleku lugu, mille asemele ärkamisaja hakul astus rahva iseolemise, selle kaotamise ja taastärkamise lugu. Murrangud ja muudatused missugused! Sealjuures oli mütoloogilisel elunägemisel kõigil etappidel oluline osa. Ometigi toimus ilmne areng ajaloo sügavama mõistmise suunas ja viimasel etapil hakati jõudma juba lineaarse ajalookäigu tegeliku tunnetamise lähistele.

Ja lõpuks: Kõige selle juures ei tohi me unustada, et suuline ajaloopärimus oma katkude ja sõjahädadega jätkas läbi kogu 19. sajandi veel kindlalt oma rada. Keskmise eestlase ajalooteadvuses põimus see tihedasti uute ajalootõdede ja müütidega, ammutades sealt uusi lisaaineseid. Kalevipoeg, Vanemuine, Taara, Kungla rahvas, Lembitu, pikk ja pime orjaöö, Tasuja – kõik need olid ju sündinud asjad, millest vestis meie lugu, meie ajalugu!

T